

PAPER DETAILS

TITLE: Selçuklu Dönemi Tefsir Hareketleri, Eğitim Kurumları ve Tarihî Arka Plan

AUTHORS: Ahmet KÜÇÜK

PAGES: 1200-1222

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1156334>

[itobiad], 2020, 9 (2): 1200/1222

**Selçuklu Dönemi Tefsir Hareketleri, Eğitim Kurumları ve
Tarihî Arka Plân**

Tafsir Movements, Education Institutions and Historical Background
in the Seljuk Period

Ahmet KÜÇÜK

Dr. Öğr. Üyesi, İnönü Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Temel İslâm Bilimleri

Asst. Prof., Inonu University Faculty of Theology

Basic İslamic Sciencies

ahmet.kucuk@inonu.edu.tr

Orcid ID: 0000-0002-7544-7099

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / ArticleType	: Araştırma Makalesi / ResearchArticle
Geliş Tarihi / Received	: 22.01.2020
Kabul Tarihi / Accepted	: 03.05.2020
Yayın Tarihi / Published	: 17.06.2020
Yayın Sezonu	: Nisan-Mayıs_Haziran
PubDateSeason	: April-May-June

Atıf/Citeas: KÜÇÜK, A . (2020). Selçuklu Dönemi Tefsir Hareketleri, Eğitim Kurumları ve Tarihî Arka Plân. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi , 9 (2) , 1200-1222 . Retrieved from <http://www.itobiad.com/tr/issue/54141/678582>

İntihal /Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / Thisarticle has beenreviewedby at leasttworefereesandconfirmedtoincludenoplagerism. <http://www.itobiad.com/>

Copyright © Publishedby Mustafa YİĞİTOĞLU Since 2012 –Karabuk University, Faculty of Theology, Karabuk, 78050 Turkey. Allrightsreserved.

Selçuklu Dönemi Tefsir Hareketleri, Eğitim Kurumları ve Tarihî Arka Plân

Öz

Bu çalışmada Tefsir tarihinde önemli bir yer tutan Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu dönemindeki tefsir çalışmaları nitelik açısından incelenmiştir. Yapılan tefsir çalışmaları dönemin dinî, fikrî, siyasî, tarihî ve içtimaî olayları ile birlikte değerlendirilmeye çalışılmıştır. Özellikle Fatımîlerin Mısır'ı işgali sonrası Bağdat'ın ve Abbasî Halifesinin bir süre Büveyhîler'in hâkimiyetinde kalışı İslâm coğrafyasında Şia/Bâtınî/İsmâilî akımın hızla yayılması sonucunu doğurmuştur. Fatımîlerin Ezher Külliyesini Şia'nın/Bâtınîliğin bilimsel temeli olarak kurmalarına Sünnî dünyanın nasıl tepki verdiği araştırılmıştır. Bu dönemde düşünce ekseninde meydana gelen birtakım savrulmaların Tefsir hareketlerine nasıl yansıdığı anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu devletlerinin birbiri ardına kurulması siyasî ve Sünnî dünyada nasıl yankı bulduğu merak konusudur. Bu yüzden Selçuklu dönemi tefsir hareketleri dönemin tarihî arka plânıyla birlikte değerlendirilerek anlaşılması yolu denenmiştir. Bu bağlamda genelde Selçuklu dönemi eğitim kurumlarının özelde ise Nizâmîye medreselerinin Sünnî dünyadaki karşılığının neye tekabül ettiği ve Kur'an'ı hangi yöntemi esas alarak yorumladıkları sorgulanmıştır.

Özet

Bu çalışmada öncelikle Tefsir faaliyetinin nasıl, kiminle ve ne şekilde başladığı sorularına cevap aranmıştır. Tefsir hareketinin ilk olarak Kur'an'ın bizzat kendi bünyesinde nasıl başladığı tespit edilmiştir. Onda tebliğ, tebyîn ve temsil misyonuna sahip Muhammed'in (sav) rolü tespit edilip onun Kur'an'ın ilk müfessiri olduğu görülmüştür. Hz. Peygamber'in (sav) başlattığı bu tefsir ameliyesi, sahabe ve tabiûn döneminden itibaren on dört asırdan beri her yüz yılda o yüz yılın gündemi, konjonktürü, kültürü ve sosyolojisi dikkate alınarak ihtiyaçları karşılamak üzere devam edegeldiği farkedilmiştir. Süreç içerisinde farklı ihtiyaçların ortaya çıkışı ve farklı toplulukların İslâm'a girişi Kur'an tefsirini hem zorunlu kıldığı hem de genişletip derinleştirdiği izlenmiştir. Yani Hayat, Dünya devam ettikçe tefsir faaliyetleri de devam etmiştir. Bu bağlamda hayat ise, dinin, düşüncenin ve sanatın üzerine oturması gereken bir bakış açısı ve onu belirleyen ilke ve değerler manzumesinden müteşekkildir. Bu yüzden Kur'an'ı ve tefsir ilmini hayattan, dinden, düşünceden ve sanattan yani pratik hayatta ne varsa onlardan bağımsız düşünmenin imkânsızlığı açıktır. Nitekim bu çalışmanın amaçlarından biri de; temelinde Kur'an'ın olduğu ve Kur'an'ı anlama çabaları ekseninde gelişen İslam düşüncesinin Kur'an ve tefsirle iç içe yürüyüp yürümediğinin, tarihsel süreçte nasıl seyrettiğinin izlerini bulmaya çalışmaktır.

Bilindiği gibi Emevi ve Abbasi devletleri döneminde de devam eden tefsir faaliyetleri özellikle Beytül-hikme'nin kuruluşuyla farkı bir boyut kazanmıştır. Batı kaynaklarının tercüme edildiği Beytül-hikme, İslâm

Dünyasının bu kaynaklarla kapsamlı bir karşılaşmasını sağlamıştır. Yaklaşık iki yüz yıllık bir hazmetme ya da düşünme sürecinin ardından Farabî, İbn-i Sina, Cüveynî, Gazâlî, Zemahşerî, Fahrüddin Razî, İbn Teymiye gibi birçok düşünür ve müfessir yetişmiştir. Farabî'nin vefatıyla başlayıp Bağdat'ın işgali ve Beytül-hikme'nin yıkılışıyla son bulan bu üç asırlık süreçte İslâm Dünyası birtakım siyasî, askerî ve ekonomik çalkantılarla karşılaşmış olmasına rağmen bütün ilim dallarında altın çağını yaşamıştır. Bu karşılaşma doğal olarak İslâm Düşüncesi ekseninde bir takım değişimleri de beraberinde getirmiştir. İslâm düşüncesinden farklı düşünölemeyecek olan Tefsir ilmi de bu değişimden nasibini almıştır.

Bu araştırmada Selçuklular öncesi dönemde ve Selçuklular döneminde Tefsir alanındaki bu değişimin boyutları tespate çalışılmıştır. Özellikle Tefsir alanında zahirî yorumdan uzaklaşıp Batınî yorumun öne çıktığı, kurumsallaştığı dönemlere ışık tutulmuştur. Bunlar yapılırken konu tarihsel arka planla birlikte değerlendirilmiştir. Batınî yorumun kurumsal hale gelmesiyle, Şia'nın Keysaniyye, Zeydiyye, İmamiyye, Çulât ve İsmailiyye gibi beş fırkasından biri olan İsmâîlîliğin Fatimilerin Mısır'ı 969 da işgal etmesiyle başladığı görölmüştür. Mısır'ın işgaliyle birlikte Ezher külliyesinin Batınîlerin/İsmailîlerin bilimsel ayağı olarak nasıl kurumsallaştığı, İslâm Dünyasındaki yansımalarının ne şekilde cereyan ettiği anlaşılmaya çalışılmıştır.

Bütün bunlara mukabil Selçukluların Batınîliğin yayılmasına karşı gerek siyasî gerekse eğitim öğretim boyutuyla nasıl bir yol izlediği anlaşılmaya çalışılmıştır. Özellikle eğitimin medrese öncesi ve medrese sonrası süreçlerinde nelerin yapıldığı, medreselerdeki müfredatla toplumsal yapının inşası arasında bir ilişkinin olup olmadığı, Nizamiye Medreselerinin kuruluşuyla Batınîliğe karşı mücadele arasında nasıl bir bağın olduğu Selçuklu halkının genellikle Maturudî/Hanefî geleneğinden olmasına rağmen Medreselerde Eş'ârî/Şafii fıkhnın öğretilmesinin sebepleri, Selçuklularda bu eğitim kurumlarında okutulan Tefsir müfredatının tespiti, müfredatın Batınîlerle mücadeledeki değeri ve Selçuklular dönemindeki tefsir faaliyetleri gibi konular cevabı bulunmaya çalışılan konu başlıklarıdır. Nizâmiye Medreselerinin eğitim öğretim açısından ağırlıklı olarak Eş'ârî/Şafii mezhebine mensup Yahyâ bin Rebî' bin Süleymân bin Harrâz el-Vâsıtî vb. müfessirlerin görev yapıyor olması, eğitimin söz konusu mezheplerle sınırlı kalmasının ne gibi sonuçlara sebep olduğu merak edilen konu başlıklarından biridir. Bu mezheplere mensup ulemâ ve fukahâdan yeterince istifade edilememesi, zaman zaman felsefe derslerinin okutulmaması, müderris ve öğrencilere maaş ve burs verilmesi, Nizâmiye Medreseleriyle birlikte siyaset adamlarının ilmi hayata müdahale yolunun açılması, âlimlerin ve şairlerin siyaset ve devlet adamlarını övmesi gibi hususların ne tür eleştirileri beraberinde getirdiği araştırılan konu başlıklarındandır.

Selçuklular dönemi tefsir çalışmaları derken esas aldığımız 432/1040 ile 590/1193 yılları arası hüküm sürmüş olan Büyük Selçuklular ile 590/1193-670/1271 arası varlığını sürdüren Anadolu Selçuklular dönemi ve bu süreçte

ortaya çıkan tefsir faaliyetleri kast edilmektedir. Ayrıca Selçuklular İslâm Dünyası'nın üçüncü büyük devletidir. Bu sebeple bu dönemde yapılan tefsir çalışmaları oldukça önem arz etmektedir. Dönemin hemen başında yaşayanlar yapılan tefsir faaliyetlerine kaynaklık etmeleri sebebiyle, bu dönemden sonra vefat edenler ise bu tefsir faaliyetlerinin yetiştirdiği müfessirler oldukları için sürece dahil edilmişlerdir. Yapılan tefsir çalışmalarında coğrafi açıdan esas aldığımız bölge ise; Çin Denizinden Anadolu'ya, Hazar Denizinden Hint okyanusuna, Kafkaslardan Yemen'e kadar olan bütün Önyasya'yı kapsayan alandır.

Taberî ve Sa'lebî gibi müfessirlerin bu dönemin tefsir birikimine en fazla malzeme aktaran müfessirler olduğu bilinmektedir. Lugavî ve edebî tefsir açısından Ragıp el-İsfahânî, Zemahşerî, vb. birçok müfessir Selçuklular döneminde yetişen alimlerdir. Ayrıca Nizâmiye medreselerinde eğitimi tamamlayıp sonradan oraya müderris olan fikhî tefsir müellifi el-Herrasî, Beyhakî gibi müfessirler bu açıdan önemlidir. Bu dönemin en dikkat çekici özelliği, tasavvufî düşüncenin kurumsallaşması ve İşarî tefsir çalışmalarında belli bir gelişmenin yaşanmasıdır. Bu dönemde Batınî/Şîî/İsmailî ve bunlardan beslenen birçok sapkın ekoller kendileriyle mücadele üzere kurulan Nizâmiye Medreselerini ve buradan beslenen tefsir çalışmalarını, ve İşarî tefsiri ne kadar etkilediği de cevabı aranan sorulardandır. Zira İşarî tefsir ile bâtinî yorum arasında mahiyetleri farklı olsa da ikisinin de zâhirî anlam sahası dışında bir yorum türünü ifade etmeleri açısından bir benzerlik de söz konusudur.

AnahtarKelimeler: Kur'ân, Tefsir, Selçuklular, Nizâmiye Medreseleri, Tefsir Çalışmaları

Tafsir Movements, Education Institutions and Historical Background in the Seljuk Period

Abstract

In this study, the tafsir studies of the Great Seljuk and Anatolian Seljuk, which have an important role in the history of Tafsir, are examined in terms of quality. The tafsir studies have been tried to be evaluated together with the religious, intellectual, political, historical and social events of the period. Especially after the Fatimid invasion of Egypt, Baghdad and the Abbasid Caliph remained under the rule of Buveyhîs for a while, resulting in the rapid spread of the Shia / Batinî / Ismailî movements in Islamic geography. How the Sunni world reacted to the establishment of the Azhar Complex as the scientific basis of the Shia/Batinism has been investigated. It has been tried to understand how some of the swifts occurring in the axis of thought are reflected in Tafsir movements. In this context, the establishment of the Great Seljuk and Anatolian Seljuk states one after another is a matter of curiosity in the political world and in the Sunni world. Therefore, the way the tafsir movements of the Seljuk period are evaluated together with the historical background of the period has been tried to be understood. In this context, it is

questioned what the educational institutions of the Seljuk period in general and Nizâmiye madrasas in particular corresponded to in the Sunni world and which method has been used to interpret the Holy Qur'an.

Summary

This study primarily sought an answer to the questions regarding how, with whom and in what way the tafsir activities had started. It was determined that the tafsir movement had initially started within the body of the Koran. Muhammad who had rescript, tebyin and representation missions and was the first glossator of the Koran, had a role in it. This tafsir process initiated by Muhammad, has continued in every century to meet the needs on the basis of that century's agenda, conjuncture, culture and sociology, for fourteen centuries since the companion and tabiun period. It was observed that the appearance of different needs within the process and inclusion of different communities in Islam, not only obligated the tafsir of the Koran but also expanded and deepened it. In other words as life and world continued, tafsir activities also continued. In this context life is composed of a viewpoint that needs to be integrated into religion, thought and art, as well as principles and values that determine it. Thus it is apparently impossible to consider the Koran and the science of tafsir independently from life, religion, thought and art, namely whatever exists in practical life. As a matter of fact one of the purposes of this study is to find an answer to whether the Islamic thought which is based on the Koran and aims to understand the Koran, is intertwined with the Koran and tafsir or not and how it has progressed in the historical process.

As is known the tafsir activities which also continued in the Emevi and Abbasid period, gained a different dimension especially with the establishment of the Beytu'l-hikme. Beytu'l-hikme in which the western resources were translated, introduced the Islamic world to these resources comprehensively. Following an assimilation or thought process of approximately two centuries; many philosophers and glossators such as Farabi, Ibn-i Sina, Cuveyni, Gazali, Zemahseri, Fahraddin Razi and Ibn Teymiye were raised. In this three-century process which started with the death of Farabi, occupation of Baghdad and ended with the collapse of the Beytu'l-hikme, the Islamic world experienced a golden age in all scientific areas although it faced certain political, military and economic turmoils. This encounter naturally brought along certain changes in terms of the Islamic thought. The science of tafsir which cannot be considered separately from the Islamic thought, had its share in this change as well.

This study endeavored to determine the dimensions of this change in the area of tafsir before and during the Seljuk period. It enlightened the periods when the Batini interpretation was put forward and institutionalized instead of the Zahiri interpretation especially in the area of tafsir. While doing these, the subject was assessed with the historical background. When the Batini interpretation was institutionalized, the Ismaili Fatimi which is one of the five parties of the Shi'a such as Keysaniyye, Zeydiyye, Imamiyye, Gulat and

Ismailiyye, began to occupy Egypt in 969. The study endeavored to understand how the Ezher kulliye was institutionalized as a scientific foot of the Batini/Ismaili and how it was reflected in the Islamic world, together with the occupation of Egypt.

In addition to all these the study endeavored to understand which way the Seljuks followed against the spread of the Batini, both politically and educationally. The study particularly sought an answer to the topics such as what was done for education before and after the madrassah, whether there was a correlation between the madrassah curricula and establishment of social structure or not, what was the bond between the establishment of the Nizamiye Madrassah and struggle against the Batini, the reasons of teaching Es'ari/Shafii fiqh in the madrassah despite Maturudi/Hanafi tradition of the Seljuks, assessment of the tafsir curricula taught in these education institutions in the Seljuk period, value of the curricula in the struggle against the Batini and tafsir activities in the Seljuk period (87). Another topic of concern was the consequences of mainly assigning glossators from the Es'ari/Shafii sect such as Yahya bin Rebi' bin Suleyman bin Harraz el-Vasiti in the Nizamiye Madrassah for education and the limitation of education with the abovementioned sects. The study also sought an answer to the criticism brought along by not taking advantage of the ulema and fukaha from these sects adequately, not teaching philosophy from time to time, not paying the mudarris and students, the opportunity for politicians to intervene in science together with the opening of the Nizamiye Madrassah and the scholars' and poets' praise of the politicians and statesmen.

What we mean by the tafsir work in the Seljuk period, is the Great Seljuks which reigned between 432/1040 and 590/1193 and the Anatolian Seljuks which reigned between 590/1193 and 670/1271. In addition the Seljuk Empire is the third greatest empire of the Islamic world. Thus the tafsir work done in that period is of prime importance. As the people who lived just in the beginning of the period were a source of the tafsir activities, those who died after that period were not included in the process because they were the glossators trained by these tafsir activities. The region that we based on geographically in the tafsir work, includes the entire Asia Minor extending from the China Sea to Anatolia, from the Caspian Sea to the Indian Ocean and from the Caucasians to Yemen.

It is known that glossators such as Taberi and Sa'lebi are among the glossators who provided the greatest material to the tafsir accumulation in that period. Many glossators such as Ragip el-Isfahani and Zemahseri are among the scholars raised in the Seljuk period, in terms of literary tafsir. In addition glossators such as el-Herrasi and Beyhaki who completed their education in the Nizamiye Madrassah and then were assigned there as fiqhi tafsir editors, are also important in this respect. The most remarkable characteristic of the period is that the sufistic thought was institutionalized and a certain development was experienced in the Isari tafsir work. The study also sought an answer to the question regarding to what extent the Batini/Shiah/Ismaili

and many deviant ecoles inspired by them in that period, had affected the Nizamiye Madrassah which was established to struggle with them, as well as the tafsir work and the Isari tafsir. It is because there is a similarity between the Isari tafsir and the Batini interpretation in terms of expressing a genre of interpretation outside the apparent meaning area, despite their different nature.

Keywords: Quran, Tafsir, Seljuks, Nezamiyeh Madrassahs, Tafsir Works

Giriş

Kur'ân ilk tefsir eylemini, bizatihi önceki mübhem bir ayeti sonraki bir ayetin açıklaması/tebyîn etmesi, mücmel bir ayeti sonra gelen tafsilatlı/mufasssal bir ayetle detaylandırması şekliyle gerçekleştirmiştir. Yani tefsir bizzat Kur'ân'ın kendi bünyesinde mevcuttur. Hz. Muhammed de (sav.) Kur'ân'ı lafzen tefsir ettiği kadar onu fiilî olarak da tefsir eden onun ilk müfessiridir. (Nahl 16/44) Nitekim Hz. Aişe de Kur'ân'ın öngördüğü ahlâkla Hz. Muhammed'in (sav.) ahlâkını aynileştirerek onun Kur'ân'ın müfessiri olduğuna işaret etmektedir. (Müslim, 2007, "Salâtü'l-Müsâfirîn", 139; bkz. Bilmen, 2014, s. 1: 232) Anlaşılan o ki, Hz. Muhammed (sav.) Kur'ân tefsirinin aslı ve esasıdır. (Cerrahoğlu, 1988, ss. 1: 44-45; Cerrahoğlu, 2013, ss. 231-232) Hal böyleyken Peygamber'in (sav.) irtihalinden sonra onun yaşadığı hayatın, sahip olduğu ahlâkın ve sîretin yani pratik hayatın tefsir değeri göz ardı edilerek pratikten teoriye kayma eğilimi gösterilmiş, daha çok onun sözlü ifadeleri esas alınmaya başlanmıştır. (Karaalp, 2019, ss. 151-152.) Bu yaklaşım Kur'ân'ı Sünnetten bağımsız, Sünneti de Kur'ân'dan bağımsız okuma sonucuna götürür ki bu da hem yukarıda zikredildiği üzere Sünnetin Kur'ân'ın pratiği olduğu gerçeğini kabullenmemek (Karaalp, 2019, s. 152.) hem de Muhammed'in (sav.) Kur'ân'ın ilk müfessiri olduğu görüşünü benimsememektir. Kaynakların Hz. Peygamberin hayata aktardığı birçok Kur'ân ayetinin tefsir örnekleriyle dolu olmasını (Süyûtî, 1427/2006, ss. 2: 1237-1289; Cerrahoğlu, 1988, ss. 1: 47-64.) görmezlikten gelmek ve onları tefsir değeri açısından dikkate almamak sorunludur. Ancak müfessirlerin ayetlerle hadisler arasında göreceli ve zorlamayla kurdukları bağ sonucu ortaya çıkan tefsiri Peygamber'in (sav.) tefsiri olarak görmeleri de doğru olmasa gerektir. (Pak, 2012, s. 141.)

Peygamber (sav.), Kur'ân'ı sorumlu olduğu kadarıyla ve ihtiyaç miktarınca tefsir ederken (Zürkânî, 1409/1988, s. 1:16; Zehebî, 1424/2003, s. 1: 28; Salih, 2000, s. 289; Cerrahoğlu, 1988, s. 1: 45; Turgut, 1991, s. 225; Cerrahoğlu, 2013, s. 232.) sahabe döneminde ise Kur'ân'ın tamamı tefsir edilmeyip anlaşılmasında zorluk çekilen hususlarda "seçkin tabaka" diye nitelenen sahabe müfessirleri tarafından Kur'ân'la, Peygamber'e (sav.) ait rivayetlerleveya içtihatla tefsir yapılmıştır. (Bilmen, 2014, s. 1: 232; Cerrahoğlu, 1988, s. 1: 115; Turgut, 1991, s. 225; Cerrahoğlu, 2013, s. 235;

Pak, 2012, s. 141.) Tâbiûn döneminde tefsir Kur'ân'ın bizzat kendisiyle, Peygamber'den (sav.) rivayet edilenlerle, sahabeden semâ'en/işiterek nakledilen onlara ait yorumlarla, semâ' olmayan hususlarda ise içtihadla başvurmak suretiyle, bir anlamda re'y ile tefsir yapılmıştır. (Salih, 2000, s. 290; Cerrahoğlu, 1988, s. 1:115; Turgut, 1991, s. 228; Cerrahoğlu, 1988, s. 244.) Bu dönemde re'y ile tefsir etme metodu sahabî müfessirlere nazaran daha fazla gerçekleşmiştir. (Cerrahoğlu, 1988, s. 1: 115; Pak, 2012, s.154.)

İlk müfessir Hz. Peygamber'in (sav.) başlattığı bu tefsir ameliyesi, on dört asırdan beri her yüz yılda o yüz yılın gündemi, konjonktürü, kültürü ve sosyolojisi dikkate alınarak ihtiyaçları karşılamak üzere devam edegelmiştir. Süreç içerisinde farklı ihtiyaçların ortaya çıkışı ve farklı toplulukların İslâm'a girişi Kur'ân tefsirini hem zorunlu kılmış hem de genişletip derinleştirmiştir. Zira dünya hayatının üç karanlık geçitten ibaret olduğunu ifade eden ilgili ayet (Zümer 43/39) düşünüldüğünde bu geçitlerin din, düşünce ve sanat gibi kapılarının var olduğu ve onlarla aşılabileceği de belirtilmektedir. (Karlığa, 2012, s. 9.) Dünya hayatı da, dinin, düşüncenin ve sanatın üzerine oturması gereken bir bakış açısı ve onu belirleyen ilke ve değerler manzumesinden müteşekkildir. Yukarıdaki ayette zikredilen geçitleri aşmada bu bakış açısı ve söz konusu ilke ve değerler kolaylık sağlamaktadır. Söz konusu ilke, değer ve bakış açısını içerisinde barındıran en sağlam kaynak, temel ise şüphesiz Kur'ân temelidir. (Davutoğlu, 1996, ss. 5-11.) Bu yüzden Kur'ân'ı ve tefsir ilmini hayattan, dinden, düşünceden ve sanattan yani pratik hayatta ne varsa onlardan bağımsız düşünmenin imkânsızlığı açıktır. Nitekim temelinde Kur'ân'ın olduğu ve Kur'ân'ı anlama çabaları ekseninde gelişen İslam düşüncesi de Kur'ân ve tefsirle iç içedir.

Çalışmamızın amaçlarından biri İslâm düşüncesiyle birlikte seyreden tefsir çalışmalarının Selçuklular döneminde nasıl tezahür ettiğini tespit edip bu çalışmaları yapıldığı dönemin tarihî, siyasî ve sosyal arka planıyla birlikte değerlendirmektir. Selçuklular dönemi tefsir faaliyetleri ve Selçuklu müfessirlerine dair birçok çalışma yapılmıştır. Ancak çalışmamız bu dönem tefsir faaliyetlerini tarihî arka planla birlikte değerlendirmesi yönüyle özgündür. Bu dönemdeki Tefsir faaliyetlerinin olumlu ve olumsuz yönlerini anlamak için dönemi tarihî, siyasî ve düşünsel arka planıyla birlikte değerlendirmek oldukça önemlidir. Şîî dünyada Batnî ekolün ve Sünnî dünyada İşarî ekolün baskın olduğu bu dönemdeki tefsir faaliyetlerini doğduğu ortamla birlikte anlamaya çalışmak makalenin amaçlarından bir diğeridir. Selçuklu dönemi eğitim kurumları ve bu kurumların ortaya çıkan tefsir faaliyetleri ve müfessirlerle olan ilişki biçimi de çalışmamızda yer verdiğimiz konu başlıklarımızdandır.

1.Tefsir Hareketlerinde Tarihî Arka Plân ve Selçuklu Tefsir Hareketleri

1.1. Tarihi Arka Plân

Bütün dönemlerde olduğu gibi Tâbiûn dönemi sonrası da hayatın bir parçası olarak karşılaşılan farklılıklar, ihtiyaçlar ve meraklar hayatı, dini, düşünceyi ve sanatı etkilediği gibi tefsir faaliyetlerini de etkilemiştir. Bu bağlamda Emevî prenslerinden Halid b. Yezid b. Muaviye'nin (ö. 85/704) Astronomi, Kimya vb. bilim dallarına göstermiş olduğu ilgi ve merak bu konuda Grekçe ve Kiptilerin dili olan Koptça dillerinde yazılmış eserlerin Arapçaya tercüme edilmesi sonucunu doğurmuştur. Daha sonra Mervan b. Hakem (ö. 65/685) ve Ömer b. Abdulaziz (ö. 101/720) dönemlerinde bu tür tercüme faaliyeti toplumun ihtiyacı olan Tıp alanıyla sınırlı tutulmuştur. Halife Mansûr (ö. 158/775) döneminde ise tercüme faaliyetinin alanı Aristo'nun (ö. MÖ 322) Organon adlı eserinden Farsça'daki Kelile ve Dimne'ye kadar dil, edebiyat, tarih, matematik, felsefe, mantık gibi geniş bir yelpazeye yayılmıştır. Bu tür tercümelerin yapıldığı yere "Hazinetü'l-hikme" adı verilmiştir. Bağdat'ta bir kütüphane şeklinde oluşturulan bu kurum Beytü'l-hikme'nin çekirdeği mesabesindedir. Halife Mansûr'un oğlu Mehdî (ö. 169/785) döneminde tercüme faaliyeti yavaşlasa da Halife Harûn er-Reşîd (ö. 193/809) döneminde yeniden hız kazanmıştır. Bu olumlu gelişmelerin ardından Beytü'l-hikme'yi İslâm aleminin ilimler merkezi haline dönüştüren Halife Me'mûn (ö. 218/833) olmuştur. Bu dönemde gerek Bizans kütüphanelerinden gerekse başka ülke ve dillerden birçok eser satın alınarak tercüme ettirilmiştir. Kırk yedi mütercim Grekçe'den Arapça'ya çeviri yapmak üzere çalışırken diğer dillerde de yeteri sayıda mütercim çalıştırılmıştır. Sadece Grekçe'den yapılan tercümelere 300.000 dinar harcadığı rivayet edilmektedir. Bünyesinde bir rasathaneyi de barındırdığı ileri sürülen bu müessese beş yüz yıldan fazla İslâm ilim dünyasına kaynaklık, öncülük etmiştir. 1258 de Bağdat başta olmak üzere İslâm coğrafyasının birçok şehir ve kurumu gibi Beytü'l-hikme de Moğol istilasıyla Hülagü (ö.663/1265) tarafından yıkılıp yakılmıştır. (Kaya, 1992, ss: 6: 88-90.)

Beytü'l-hikme'nin bu işlevi İslâm dünyasında birçok alanda olduğu gibi özellikle İslâm düşüncesinde değişiklikleri de beraberinde getirmiştir. Batı kaynaklarıyla bu denli kapsamlı karşılaşma yaklaşık iki yüz yıllık (M. 750-950 arası) bir hazmetme sürecinin ardından Farabî (ö. 339/950), İbn-i Sina (ö. 429/1037), Cüveynî (ö. 478/1085), Gazâlî (ö.505/1111), Zemahşerî (ö. 538/1143), FahrüddinRazî (öl, 606/1209), İbnTeymiye (ö. 622/1225) gibi birçok düşünür ve müfessirin ortaya çıkışını hazırlamıştır. Farabî'nin vefatıyla başlayıp Bağdat'ın işgali ve Beytü'l-hikme'nin yıkılışıyla son bulan bu üç asırlık (948-1258 arası) süreçte İslâm Dünyası birtakım siyasî, askerî ve ekonomik çalkantılarla karşılaşmış olmasına rağmen bütün ilim dallarında altın çağını yaşamıştır. (Watt, 1985, ss. 33-131.)

Bu olumlu gelişmelerle birlikte düşünce ekseninde birtakım kaymalar da söz konusu olmuştur. Batınlık vb. isimlerle Tefsirde aşırı yorum diye tanımlanan (Öztürk, 2014, s. 8.) akımlar İslâm dünyasında bu dönemde ortaya çıkmıştır. Kur'ân ayetlerinin Arapça'ya ve Kur'ân İlimlerine vakıf olan kimselerin anlayabileceği *açık ve görünen mana* olarak tanımlanan zahirî anlamından

herkes tarafından anlaşılması mümkün olmayan *gizli ve görünmeyen* mananın esas alındığı batınî yoruma (Gördük, 2011, s. 9-47.) yönelik, kısmen de olsa Sünni kesimi etkilemiştir. Bu durum Şia'da ise İsmailî vb. ekollerde birçok sapma ve savrulmaları beraberinde getirmiştir. (Cerrahoğlu, 1988, ss. 2: 380-385.) Bazı araştırmacılar, batınî yorumun izini Medine dönemine kadar sürmenin mümkün olduğunu (Öztürk, 2014, s. 165.) ileri sürerken muhtemelen işarî ekolün ayetlere batınî anlam verilmesinin izlerini Medine dönemine götürmeleriyle karıştırmışlardır. İşarî tefsir erbabının ayetlere batınî manâ vermeleri ve bu tefsir metodunu ilk döneme/sahabe dönemine kadar götürmüş olmalarıyla Batınîleri ve onların tefsirdeki amaç ve yöntemlerini netleştirmek gerekmektedir. Çünkü işarî ekol, batınî yorumu zahirî anlamı zorlamamakla kayıtlarken (Zürkanî, 1409/1988, s. 1: 86.) batınî ekol ise zahirî manayı hükümsüz kılan bir yorumu esas kabul etmektedir. (Cerrahoğlu, 1988, ss. 2: 10-11; 2: 382.) Nitekim Batınîyye'ye mensup ve bir yorum disiplininin uzak Bâbiyye ve Bahâîyye gibi ekollere (Zehebî, 1424/2003, ss. 2: 179-206.) ait tefsir anlayışlarının yöntem olarak bir grup Yahudi filozofa dayandığı dahi ifade edilmektedir. (Zehebî, 1424/2003, s. 2: 206.)

Batınî yorumun kurumsal hale gelmesi, Şia'nın Keysaniyye, Zeydiyye, İmamiyye, Çulât ve İsmailiyye gibi beş fırkasından (Zehebî, 1424/2003, s.3: 9.) biri olan İsmâîlîlik (bkz: Zehebî, 1424/2003, ss. 2: 174-177.) esasına dayalı Fatimilerin Mısır'ı 969 da yüz bin kişilik bir orduyla işgal etmesiyle başladı. Mısır'ın Fatimîler tarafından ele geçirilmesi sıradan askerî bir başarı değildi. Bu hareket çok derin etkileri olacak dinî, siyasî ve sosyal bir devrim gibiydi. Fâtımîlerin Mısır'a girmesiyle birlikte İslâm dünyasında oynadıkları rol de temelden değişmişti. Artık Fâtımîler birtakım dinî, felsefi ve içtimâî hareketlere liderlik etmeye başlamışlardı. (Seyyid, E. 1995, ss. 12: 228-237.)

Mısır'ın işgalinden sonra dışarıdaki Yahudilerin de başta Mısır olmak üzere Suriye ve Filistin'e göç edip gelmeleri Kahire'de zaten var olan Yahudi nüfusunun yoğunlaşmasını sağlamıştı. Yahudiler birçok İslâm şehrinde olduğu gibi Kahire'de de kendilerine ait mahallelerde yaşarlardı. (Arslantaş, 2007, s. 197.) Artık Fatimîlerin başkenti sayılan Kahire'nin yoğun bir Yahudi ve Hristiyan nüfusa sahip olması Batınî yorumun detaylarında Yahudi, Hristiyan inanç ve kültürünün etkisini görmenin mümkün olduğunu göstermekteydi. Ayrıca Fatimîler döneminde Kahire İsmailî davetin merkezi haline geldi. Ezher, 975'te bu davetin başlangıç noktasıydı. Daha sonra İsmailî öğretisi, Ezher'de 37 fakih eşliğinde düzenli dersler halinde anlatılmaya başlandı. (Seyyid, E. 1995, ss. 12: 228-237.) Yani Batınî yorumun İsmailî versiyonu kendi bilimsel kurumunu da böylece tesis etmiş oldu.

Günün şartlarında Sünni cephe olarak nitelenebilecek Abbasî halifeliğinde durum farklı bir şekilde seyrediyordu. Hilafet makamındaki zafiyetler, devletin başkenti olan Bağdat'ın 945 yılında İranlı Şiî bir hanedan olan Büveyhîler tarafından işgal edilmesi sonucuna götürmüştü. Abbasi hilafeti ilk kez Şiî bir hanedanın baskısı altına girmişti. Bu süreçte Sünni inancı benimsemiş olan Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, 1055 yılında Bağdat'ı

kurtararak halifeye dinî itibarını iade etti. (Yıldız, 1988, ss. 1: 49-56.) Nitekim bazı kaynaklarda bu hususta; *“Yarım asır kadar halifeler, Selçuklular’ın siyasi hâkimiyetleri altında varlıklarını devam ettirdi. Selçuklular yalnız Bağdat’ı değil, bütün Irak ve Suriye’yi de Fâtımî tehlikesinden kurtardılar. Aynı zamanda başta Bağdat olmak üzere başlıca büyük şehirlerde medreseler kurarak fikrî bakımdan da Şîîler’e karşı harekete geçtiler.”*(Yıldız, 1988, ss. 1: 49-56.) şeklinde bilgiler aktarılmaktadır.

Bir taraftan bu siyasi, idari ve fikrî çalkantılar sürerken diğer taraftan ilim dünyasında bir takım gelişmeler de yaşıyordu. Dördüncü tabaka müfessirlerinden Muhammed b Cerir et-Taberî (ö. 310/923), rivayeti ve dirayeti iyi kullanan bir üslupla (bkz: Davudî, 1392/1972, ss. 2: 106-114; Bilmen, 2014, ss. 2: 454-460.) o güne kadar yapılmış tefsirleri özetleyen kıymetli bir tefsir telif etmiştir. Siyasi istikrarsızlığa rağmen Abbasîlerin hicri ikinci asırdan itibaren tefsir çalışmaları sürmüş, müstakil ve kâmil tefsir vasfında art arda tefsirler yazılmıştır. Ebû Zekeriyâ Yahya b. Ziyad b. Abdillâh b. Mansûr el-Kûfî el-Ferrâ (ö. 207/822) (bkz: Davudî, 1392/1972, ss. 2: 366-367; Bilmen, 2014, s.1: 400.) ile birlikte üçüncü tabakayı temsilen Ebû İshâk İbrahim ez-Zeccâc el-Bağdadî (ö.311/923) (Davudî, 1392/1972, ss. 2: 7-10; Bilmen, 2014, s. 1:460.) gibi müfessirler değerli eserler kaleme almışlardır. Toplamda 15 civarında kâmil ve müstakil tefsir vasfında eser yazılmıştır. (Demir, 2006, s. 36-39.)

Abbasîlerin son döneminde Tefsir ilmi açısından bu tür gelişmeler yaşanırken Nizâmülmülk (ö. 485/1092) Selçuklu sultanı Melikşah (ö. 1092) tarafından vezir olarak atanmıştı. Nizâmülmülk, Batınî/Şia Fatımîlerin İslam coğrafyasını düşünceleriyle daha fazla etkilemelerini engellemek için bir taraftan siyasi mücadelesini sürdürürken diğer taraftan da Sünni kesimin bilimsel dayanağı olarak nitelenen Nizâmiye Medreselerini kurdu. Nizâmiye Medreseleri aynı zamanda Selçukluların eğitimi kurumsallaştırmalarının adıydı. Nitekim Osmanlılardaki medrese kurumu da Nizâmiye Medreselerinin devamı şeklindeydi. Batınîliğin/İsmailîğin önemli bir ismi olan Hasan Sabbâh ile Nizâmülmülk arasındaki mücadelenin temelinde de zikredilen fikrî ve siyasi sebepler yatmaktaydı. (Özaydın, 2007, ss. 16: 347-350.) Bununla birlikte Sabbâh, Batınîliğin Nizârî/İsmailî inancını oluşturmuş, Batınîlik/İsmailîlik, Sabbâh ile yeni bir kimliğe bürünmüş, 1090 yılında Alamut Kalesinde Nizârî/İsmailîlik Devlet haline gelmiştir. Nizâmülmülk, Sabbah’la bir taraftan askerî, siyasi diğer taraftan da bilimsel, kurumsal bir mücadelenin içerisine girmiş, ta ki, Allah’ın (c.c.) ancak kendisi gibi bir imamın rehberliğiyle tanınabileceğini ifade eden Hasan Sabbah’ın müntesiplerinden biri Nizâmülmülkü bir suikastla şehid etmiştir. (Özaydın, 2007, ss. 16: 347-350.) Görüldüğü gibi bütün bunlar Selçuklularda Tefsir çalışmalarının nasıl bir ortam ve tarihsel bağlamda sürdürüldüğünü yansıtmaktadır.

1.2. Selçuklularda Eğitim Kurumları

Selçuklularda eğitim, İslâm’ın ilk yıllarından itibaren İslâm toplumlarında varlığını sürdüren, Emevîler, Abbasîler ve eş zamanlı kurulmuş irili ufaklı

muhtelif devletlerde de var olan eğitim mekân ve kurumlarından istifade edilerek sağlanmıştır. Medreseler devletin muhkemliğinin işareti olarak diğer alanlardaki kurumsallaşmanın eğitim alanındaki izdüşümüdür. Bu yüzden kesintisiz bir süreç olan eğitim kurumsallaşma öncesinde de sonrasında da doğal olarak devam etmiştir. Dolayısıyla Selçuklularda eğitimi medrese öncesi eğitim kurumları ve medreseler şeklinde iki başlık altında incelemek gerekmektedir.

1.2.1. Medrese Öncesi Eğitim Kurumları

Kur'an'ı merkeze alan bir hayat inşâ etmek, hayatı onun tayin ve tespit ettiği çerçeveye göre yaşamak isteyen her Müslüman için Kur'an'ın mahiyet ve muhtevasını öğrenme gayreti önceliklidir. Bu, İslâm'ın ilk dönemlerinden beri süregelen bir geleneğidir. Nitekim Kur'an nazil olmaya başladığı ilk dönemde onun öğretildiği ilk eğitim mekânı Sahabeden Erkam b. Ebû'l-Erkam'ın (ö. 55/675) evidir. (Demir, 2006, s. 79.) Hz. Peygamber'in alenî davetinin başladığı andan itibaren bir eğitim mekânı olarak evler, kitapçılar, mescidler, camiler ve toplum okulu, öğretmen okulu denilebilecek suffe gibi mekânlar kamil anlamda kurumsal olmasa da eğitim açısından büyük işlev görmüştür. (Bayraktar, 1997, ss. 87-92.) Bu yüzden İslâm dünyasındaki eğitim öğretim faaliyetlerini medrese öncesi ve sonrası süreçler diye iki dönemde incelemek gerekmektedir. (Kazıcı, 1991, s. 221.)

Araplarda İslâm öncesi dönemde de var olan, "sıbyan mektebi" anlamına gelen ve çoğu zaman da öğretmenlerin evlerinde gerçekleştirilen Kur'an'ın ve İlk dinî bilgilerin öğretildiği ibtidaî mekteb, sonradan da ilk mekteb diye bilinen Küttablar, medrese öncesi eğitim kurumları olarak sayılmaktadır. (Kazıcı, 1991, ss. 222-223; Candalı, 2003, ss. 27/3-4.) Bir eğitim merkezi gibi faaliyet icra eden İbn Sinâ (ö. 428/1036) ve Gazâlî (ö. 505/1111) gibi birçok âlim ve düşünürün öğrencilerine ders verdikleri evleri yani "ulemâ evleri" de medrese öncesi eğitim kurumları olarak görülebilir. (Bayraktar, 1997, ss. 97-98.)

Sonuç olarak medrese öncesi eğitim mekânları; *evler, mescidler, camiler, suffe, kitabeveleri, küttablar ve ulema evleri* şeklinde karşımıza çıkmakta ve bu mekânların toplumun eğitimine ciddi katkı verdikleri anlaşılmaktadır.

1.2.2. Bir Eğitim Kurumu Olarak Medreseler

Yeryüzündeki ilk imar faaliyetinin mabud ve mabed merkezli (Küçük, 2019, s. 5.) olmasından hareketle mabedlerin; medreselerin ve gayeli öğretim kurumlarının çekirdeğini oluşturduğu açıktır. Bu gerçeklik bütün toplumlarda bir şekilde kendisini göstermektedir. Nitekim Sümerlerde okulların mabedlere bitişik yapıldığı ve Rahiplerin buralarda ders verdikleri kaydedilmektedir. (Bayraktar, 1997, s. 99.) Bu bağlamda Peygamberler ve onların bağlıları insanları Allah'a ve onun vahyine çağırırken mabudu ve mabedi merkeze alan bir yaklaşımla insanoğlunun ilk öğretmenleri olmuşlardır. Getirdikleri vahyi öğrenmek, ezberlemek, taklid etmek ve onlara tabi olmak yoluyla fertten ferde, toplumdan topluma süregelen bu öğrenme

süreci hakikatın kuşaktan kuşağa aktarımını sağlamıştır. (Bayraktar, 1997, s. 99.) Kur'ân peygamberlerin kendi aile ve toplumlarının öğretimini ve eğitimini sağlama noktasında gösterdikleri olağanüstü gayret örnekleriyle doludur. Eğitim-öğretim ihtiyacı gerek medrese öncesi eğitim kurumları gerekse medrese sonrası daha kurumsal olan eğitim mekânlarında bir şekilde devam edegelmiştir.

İslâm'ın gelişinden kısa bir süre sonra gerçekleşen baş döndürücü fetihler, hızlı gelişmeler, farklı toplum ve kültürlerle karşılaşma, daha önce ihtiyaca cevap veren bazı kurumların yetersiz kalmasını beraberinde getirmiştir. Gerek siyasi gerekse dinî, içtimâî ve kültürel ihtiyaçlar daha büyük ve kapsamlı eğitim kurumları oluşturma sonucunu doğurmuştur. Bu çerçevede İslâm dünyasında medreseler inşa edilmiştir. İhtiyacı karşılamaya yönelik medreseli camii veya camili medrese tarzı binalar ortaya çıkmıştır. Beytü'l-İlim, Beytü'l-Hikme gibi kurumların medreselerin kuruluşunu etkilediği açıktır. Hatta Beytü'l-Hikmeyi ilk medrese olarak kabul edenler de bulunmaktadır. (Bayraktar, 1997, ss. 100-101.)

Medrese kavramı ilk olarak IX. yüzyılda muhtelif medreseler için kullanılmıştır. Ancak medreselerin devlet tarafından kurulan resmi bir müessese olarak karşımıza çıkışı X. yüzyıla denk gelmektedir. Devlet destekli medreselerin ilk kurulanının Nizâmiye Medreseleri olduğu söylenmiş olsa da onlardan önce Karahanlıların, Samanoğullarının ve Gaznelilerin kendi medreselerini kurduklarına dair bilgiler de mevcuttur. (Kazıcı, 1991, s. 231.) Bu yüzden ilk medresenin ne zaman kurulduğuna dair bilgiler kesinlik arz etmemektedir. (Kazıcı, 1991, s. 101.) Kaldı ki; Ebû Hanife (ö. 150/767), Halil bin Ahmed (ö. 175/791), İmam Malik (ö. 179/795), Ebû Yusuf (ö. 182/798), İmam-ı Şâfiî (ö. 204/819), İbn Sa'd (ö. 230/845) gibi zatların her biri kendi alanında ünlü âlimler olup medrese öncesi eğitim kurumlarında yetişen âlimlerdir. (Bayraktar, 1997, 102.)

1.2.3. Nizâmiye Medreseleri

İslâm Dünyasında Nizâmiye Medreselerinden önce de medreselerin var olduğu görülmektedir. Ancak Nizâmiye Medreseleri devlet destekli ve uzun ömürlü medreseler olarak farklı bir konumdadır. Sultan Alparslan ve Melikşah'ın desteklediği Nizâmülmülk tarafından 459/1066 da Bağdat'ta kurulan bu medreseler, bir devrin başlangıcı olarak kabul görmektedir. (Özaydın, 2007, ss. 33:191.) Kuruluşunda siyasi, ilmî, içtimâî, dinî, kültürel ve stratejik amaçlar taşıyan Nizâmiye Medreseleri; ilmin gelişmesine ciddi katkı sunmuştur. Bununla birlikte bu medreselerde görev alan ilim adamlarına maaş bağlayarak onların Selçuklu Devleti'nin yanında yer alması sağlanmıştır. (Kazıcı, 1991, s. 231.) Nizâmülmülk Fatımîlerin Şiileştirme/Batınileştirme politikaları esnasında kullandıkları Ezher külliyesine karşılık bu medreseleri ilmî bir müessese hüviyetiyle mücadelenin bir parçası haline getirmiştir. Eş'ârî, Şâfiî geleneğin hâkim olduğu bu medreseler, Sünni İslâm âleminin bilimsel dayanağını teşkil etmiştir. Bu

medreselerin inşâsı sonrası ilk ve orta öğretim cami ve kütüphanelere bırakılırken, yükseköğretim Nizâmiye Medreselerine tahsis edilmiştir.

Nizâmiye Medreselerinde takip edilen eğitim-öğretim metodu kesinlik arz etmiyordu. Zira hiçbir metot hocalara dayatılamaz ve telkin edilmezdi. Hocaların her birinin kendilerine ait yöntemleri vardı. Bu medreselerdeki önemli yöntemlerden biri ezber diğeri de tekrar yöntemiydi. Zira tekrar, metinleri ezberlemenin en iyi yoluydu. (Gokturk- Dağ, 2014, s. 463.) Nizâmiye Medreselerinin ekonomik ihtiyaçlarını gidermek için vakıflar kurulmuştur. (Özaydın,, 1997, s. 33: 189; Kazıcı, 1991, s. 230.)

Bağdat Nizâmiye Medresesi bu medreselerin en meşhûru ve mimarî olarak da en muhteşem olanıdır. (Özaydın,, 1997, s. 33: 188; Kazıcı, 1991, ss. 23-232.) Bu şöhreti dolayısıyla İslâm Dünyasındaki âlimler adeta Nizâmiye Medreselerinde ders verebilmek için birbiriyle yarıştı. (Özaydın,, 1997, s. 33: 189.) “Ders saatleri mevsimlere, dersin niteliğine, müderrislerin ilmi mertebesine göre değişirdi. Dersler hafta boyunca öğleden önce başlar, öğle, ikinci ve yatsı namazlarından sonra da devam ederdi”. (Özaydın,, 1997, s. 33: 190.)

İslâm Dünyasında Bağdat Nizâmiye Medresesinin yanı sıra İsfahan, Belh, Musul, Basra, Herat, Merv ve Âmül Nizâmiye Medreseleri gibi daha birçok irili ufaklı medreseler inşâ edilmiştir. (Özaydın,, 1997, ss. 33: 189-190; Kazıcı, 1991, ss. 231-233.)

Nizâmiye Medreselerinin devrin siyasi, ilmi ve dinî hayatı üzerinde büyük etkisi olmuş, birçok sultan, halife ve devlet adamı Nizâmülmülk’ün yolunu izleyerek kendi adlarına medreseler inşa ettirmiştir. Nizâmiye Medreseleri, dinî ilimlerin ve özellikle Şafii fıkhnın gelişmesine önderlik etmiş, hilâf, cedel, usul ve kelâm ilimlerinde büyük gelişme sağlamış, bu konularla ilgili çok sayıda kitap te’lifine katkı sağlamıştır. (Özaydın,, 1997, s. 33: 191.) Bu medreselerdeki tefsir dersi öğretimi tefsir yapabilmek için gerekli olan ilimler tahsil edildikten sonra son sınıflarda diğer temel İslâmî ilimler ile birlikte verilmiştir.

Nizâmiye Medreselerinin eğitim öğretim açısından ağırlıklı olarak Eşârî/Şafii mezhebine mensup Yahyâ bin Rebî’ bin Süleymân bin Harrâz el-Vâsıtî (ö. 528/1134), (bkz: Süyûtî, tsz, ss. 108-109; Davudî, ss. 2: 364-366) Ahmed bin İsmâil bin Yusuf bin Muhammed Ebu’l-Hayır et-Talkânîel-Kazvînî (ö. 590/1194), (bkz: Süyûtî, tsz, s. 11-13; Davudî, 1392/1972, ss. 1:31-32; Özgel, 1996, s. 240.) vb. müfessirlerin görev yapıyor olması eğitimin söz konusu mezheplerle sınırlı kalmasına, bu açıdan diğer Sünni mezheplere ilginin azalmasına, hatta onların dışlanmasına sebep olmuştur. “Bu mezheplere mensup ulemâ ve fukahâdan yeterince istifade edilememiştir. Zaman zaman felsefe derslerinin okutulmaması özgür düşüncenin gelişmesini engellemiştir. Özellikle Maverâünnehir ulemâsı, müderris ve öğrencilere maaş ve burs verilmesini, ilmin itibarını düşüren bir davranış olarak değerlendirmiş, Nizâmiye Medreseleriyle birlikte siyaset adamlarının ilmi hayata müdahale yolu açılmış, âlimlerin ve şairlerin siyaset ve devlet adamlarını övmeleri ilmin

ve şiirin aleyhine olmuştur” (Özaydın, 2007, ss. 33:192.) şeklinde eleştiriler de yapılmıştır.

1.3. Selçuklular’da Tefsir Çalışmaları

Selçuklular’da tefsir çalışmaları denilirken 432/1040 ile 590/1193 yılları arasında hüküm sürmüş olan Büyük Selçuklular ile 590/1193- 670/1271 arası varlığını sürdüren Anadolu Selçuklular dönemi ve bu süreçte ortaya çıkan tefsir faaliyetleri kast edilmektedir. (Demir, 2006, s. 58.) Bilindiği üzere Selçuklular İslâm Dünyası’nın üçüncü büyük devletidir. Bu sebeple bu dönemde yapılan tefsir çalışmaları oldukça önem arz etmektedir. Dönemin hemen başında yaşayanlar yapılan tefsir faaliyetlerine kaynaklık etmeleri sebebiyle, bu dönemden sonra vefat edenler ise bu tefsir faaliyetlerinin yetiştirdiği müfessirler oldukları için sürece dahil edilmişlerdir. Yapılan tefsir çalışmalarını coğrafi açıdan Çin Denizinden Anadolu’ya, Hazar Denizinden Hint okyanusuna, Kafkaslardan Yemen’e kadar olan bütün Önyasya’yı kapsayan alanda yapılan çalışmalar esas alınmıştır. (Özgel, 2005, s. 35.)

Yukarıda zikredilen dönem ve belirtilen coğrafi alanda yaklaşık 240 müfessir tespit edilmiş, bunlardan 32 müfessirin tefsirlerinin basılı olduğu belirlenmiştir. 36 müfessirin matbû ya da yazma herhangi bir tefsirine rastlanmamıştır. 31 müfessirin ise sûre tefsiri ve Ulûmu’l-Kur’ân’a dair eser yazdığı tespit edilmiştir. (Özgel, 2005, s. 35.) Ancak tabakât eserlerinde *müfessir* ya da *imam fi’t-tefsir* gibi vasıflarla zikredilen yaklaşık 59 müfessirden bahsedilmektedir. (Özgel, 1996, ss. 242-246.) Bu döneme ait yüzü aşkın müfessirle ilgili detaylı bilgi bulunmamaktadır.

Gerek Selçukluların siyasî duruşu gerekse Nizâmiye Medreselerindeki eğitim öğretimin Sünnî, Eş’ârî kelâmı ve Şafîî fıkhi üzere yapılıyor olması bu dönem müfessirlerinin genelde aynı geleneğe mensup olduklarını göstermektedir. Bununla birlikte Maturudî, Hanefî ve Hanbelî olan müfessirlerin yetiştiği de görülmektedir. Zemahşerî (ö.538/1144), Bakkâlî (ö.562/1167) gibi Mutezilî müfessirlerin yanı sıra Şerif Murtazâ (ö.436/1044), Tabersî (ö.548/1154), Tûsî (ö.672/1274), gibi Şîî müfessirlerin de bu dönemde yetişmiş olması (Özgel, 2005, s. 35.) belli ölçüde yönlendirme olsa da medreseler ve ilim dünyası üzerinde çok sıkı bir Ehl-i sünnet baskısının olmadığını da göstermektedir. (Demir, 2006, s. 61.) Müfessirlerin gerek itikadî gerekse amelî mezhep mensubiyetleri tefsirlerindeki yorumlara da yansımıştır. Bu yüzden tefsirlerde bazen seviyeli bazen de seviyenin muhafaza edilemediği tartışmalar yapılmıştır. (Özgel, 2005, s. 36.)

Taberî ve Sa’lebî (ö. 427/1035) gibi müfessirler bu dönemin tefsir birikimine en fazla malzeme aktaran müfessirler olarak Selçuklu döneminin rivayet tefsiri kaynağı olmuştur. Hemen sonraki dönem müfessirlerinden, Nizâmülmülk’ün saygı ve ikramlarına mazhar olan, Eş’ârî/Şafîî mezhebine mensup el-Vahidî (ö.468/1076), (bkz: Davudî, 1392/1972, ss. 1: 387-390; Bilmen, 2014, ss. 1: 523; Özgel, 1996, ss. 47-53) aynı şekilde Eş’ârî/Şafîî mezhebinden el-Begavî (ö.516/1112) (bkz: Davudî, 1392/1972, ss. 1: 157-159; Bilmen, 2014, ss. 2: 43-44;

Özgel, 1996, ss. 109-119.) ve Hanbelî mezhebinden İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) (bkz: Davudî, 1392/1972, ss. 1: 270-274; Bilmen, 2014, ss. 2: 68-71; Özgel, 1996, ss. 181-193.) gibi âlimler kendilerinden önceki tefsir birikimini kategorize edip, rivayet eleştirisi yaparak tercihe tabi tutup özetlemişlerdir. Rivayetler arasında mevzu ve zayıf olanları ayıklayarak mevcut tefsir birikimini daha güvenilir halde okuyucuya sunmuşlardır. (Özgel, 2005, ss. 37-38.) Bununla birlikte daru'l-hikme sonrası oluşan felsefî ve akılcı akım bu dönemde dirayet tefsirinin de yoğun bir şekilde kullanımını beraberinde getirmiştir. (Demir, 2006, s. 61.)

Selçuklular döneminde lugavî ve edebî tefsir açısından Ragıp el-İsfahânî (ö. 502/1109), (bkz: Davudî, 1392/1972, ss. 2: 329; Bilmen, 2014, ss. 2: 18-20; Özgel, 1996, ss. 65-74.) Zemahşerî, vb. birçok müfessir yetiştirken, Nizâmiye medreselerinde eğitimini tamamlayıp sonradan oraya müderris olan fikhî tefsir müellifi el-Herrasî (ö. 504/1110), (bkz: Özgel, 1996, ss. 74-83.) Şafiî mezhebine ait fikirlerin anlaşılıp yayılmasına katkı verirken Beyhakî (ö.458/1066) (bkz: Özgel, 1996, s. 243.) de İmam Şafiî'nin görüşlerini toplayarak "Ahkâmü'l-Kur'ân" adlı eseri telif etmiştir. (Özgel, 2005, ss. 39-40.) Bu dönemin en dikkat çekici özelliği, tasavvufî düşüncenin kurumsallaşması ve İşârî tefsir çalışmalarında belli bir gelişmenin yaşanmasıdır. Batınî/Şîî/İsmailî ve bunlardan beslenen birçok sapkın ekoller kendileriyle mücadele üzere kurulan Nizâmiye Medreselerini ve buradan beslenen tefsir çalışmalarını, İşârî tefsiri de etkilemiştir. Zira İşârî tefsir ile batınî yorum arasında amaç ve muhteva farklılığı olsa da ikisinin de gizli ve görünmeyen manaya işaret etmeleri açısından belli ölçüde benzerlik söz konusudur. (Gördük, 2011, s. 9-47). Eşârî/Şafiî geleneğinden olan Kuşeyrî (ö. 465/1072) (bkz: Davudî, 1392/1972, ss. 1: 338-346; Bilmen, 2014, ss. 1: 519-523; Özgel, 1996, ss. 32-47.) ve Bağdat Nizamiye medresesinde uzun yıllar müderrislik yapan, birçok ilim dalında eser veren, bu dönemde Batınîliğe/Şia'ya karşı yürütülen mücadeleye ciddi katkı sunan Gazâlî (ö. 505/1111) (bkz: Bilmen, 2014, ss. 2: 21-42; Özgel, 1996, ss. 83-97.) gibi âlimler *nasslara bağlı ve zahire uygun işârî tefsir anlayışını benimseyip sınırsız ve kuralsız batınî yorumu önlemeye yönelik tedbirler* alırken bir kısım müfessir ise tamamen batınî yorumlara dalmıştır. (bkz: Özgel, 2005, ss. 41-42.)

Selçuklularda bu dönemde Muhaddislerle Sûfiler tefsir hareketinin belirleyicisi olmuşlardır. Nitekim Kuşeyrî, bu dönemin İşârî tefsir akımının öncüsüdür. (Demir, 2006, s. 62.) Selçuklular döneminde Sünnî olmayan tasavvufî tarikatlara ait on bir civarı tarikat söz konusu iken Sünnî geleneğe ait sayılamayacak kadar tarikatlar zuhûr etmiştir. Abdulkadir Geylanî (ö. 561/1165-1166), Ahmet Yesevî (ö. 562/1166), Necmüddin Kübrâ (ö. 618/1221), Şihabüddin Sühreverdi (ö. 632/1234), Muhyiddin İbn Arabî (ö. 638/1240), Necmüddin Daye (ö. 654/1256), Mevlana Celaleddin Rumî (ö. 672/1273), Sadreddin Konevî (ö. 673/1274), Fahrüddin Irakî (ö. 688/1289), Sa'düddin Ferganî (ö. 699/1300) gibi düşünürler bu dönemde yaşamış ve bu devrin meşhur tarikat şeyhleridirler. Zikredilen isimlerden bazıları aynı zamanda tefsir müellifidirler. (Demir, 2006, s. 62.)

Nizâmiye Medreselerinde İslâmî ilimlerle birlikte astronomi, tıp vb. ilimlerin de veriliyor olması bu bilimlerin doğal olarak tefsirlere yansımaları sonucunu doğurmuştur. Eşârî/Şafîî geleneğine mensup Fahrüddin er-Razî'nin (ö. 606/1209) (bkz: Davudî, 1392/1972, ss. 2: 214-217; Bilmen, 2014, ss. 2: 75-85; Özgel, 1996, ss. 199-210.) tefsiri, bunun en önemli örneklerinden biridir. Birçok ilim dalında tahsil görüp bu alanlara da hakim olan Razî, tabii olarak tefsirine de bu yaklaşımı (bilimsel tefsir) yansıtmış ve daha sonraki dönemlerde de devam ettirmiştir. (Özgel, 1996, s. 43.)

Kendi aralarında farklı fırkalara ayrılmış olsalar da Bağdat'ın belli bir süre Batınî/Şia mezhebine mensup Büveyhîlerin hâkimiyetinde kalmış olması, Fatımîlerin yoğun bir şekilde Şiileştirme çabaları, İslâm Dünyasında Şia'nın varlığını sürdürmesini sağlamıştır. Buna karşılık Ehl-i Sünnet geleneğinin hâkim olduğu Nizâmiye medreselerinin kurularak birçok bölgede şubelerinin açılması, Şiileştirme faaliyetini sadece engellemiştir. Bu yüzden İslam dünyasının bir parçası olarak var olan Şia inanç ve düşüncesi tabiatıyla tefsirlere de yansımıştır. Özellikle Şerif Murtaza'nın tefsiri Şîî ve Mutezîlî yaklaşımın her ikisini de bünyesinde barındırması bu iki düşüncenin birbiriyle kaynaşmasına ciddi katkı sağlamıştır. Mutezile mezhebi açısından bu dönem durgunluk dönemi şeklinde geçmiş olsa da Zemahşerî'nin Mutezile açısından ziyade dil ve incelikleri bakımından bütün ekollerin, müfessirlerin kendisine yer verip görüşlerinden istifade etmesi bu mezhebe prestij kazandırmıştır. (Özgel, 1996, s. 46.)

Bu dönemde Selçuklulara, Nizâmiye Medreselerine hâkim olan Ehl-i Sünnetin Eşârî ekolü olmasına rağmen, Maturûdî ekolünden olan müfessirlerin yetiştiğini görmek de mümkündür. el-Kirmanî (ö. 505/1111), en-Nesefî (ö. 710/1310) gibi müfessirler bu ekole ait önemli örneklerdir. Maturûdî geleneğine mensup bu iki müfessir, eserlerinde dönemin tefsir anlayışını özetlemiş, görüşleri belli bir tertip ve tasnife tabi tutarak derleme bir tefsir özelliğine büründürmüşlerdir. (Özgel, 1996, ss. 46-47.)

Büyük Selçuklular döneminin bütünü dikkate alındığında el-Herevî'nin (ö. 431/1039) "*Tefsîrü'l-Kur'ân*"'ından Kadî Beydavî'nin (ö. 685/1286) "*Envâr't-Tenzîl ve Esrâr'u't-Te'vîl*"'ine kadar her biri ayrı bir disiplin ve tefsir ekolünü temsil eden toplamda otuz altı kâmil ve müstakil tefsir, kendisinden sonraki dönemi de etkileyecek şekilde tefsir külliyyâtı içerisinde yer almaktadırlar. (Demir, 2006, ss. 62-65.)

Anadolu Selçuklularda ise özellikle kıraat alanında meşhûr Ebu Ma'sher et-Taberî'den (ö.478/1085) Alaüddîn Konevî'ye (ö.729/1329) kadar içerisinde Sadruddin el-Konevî, İbn Teymiye (ö. 728/1328) gibi farklı yaklaşımları olan âlimleri de barındıran yaklaşık on altı müfessirin tefsir çalışmalarına rastlanmaktadır. (Özgel, 2013, ss. 1: 126-135.)

Büyük Selçuklularla Anadolu Selçuklu dönemi tefsir çalışmaları açısından mukayese edildiğinde tefsir sahasında daha az çalışmanın olmasının sebebi, öncelikle Anadolu Selçukluların hâkimiyetindeki coğrafya'nın daha dar bir alanı kapsamasına bağlanabilir. Bununla birlikte meselenin elbette siyasal ve

sosyal sebepleri de vardır. Bizans ve Haçlı ordularıyla yapılan ve uzun süren savaşlar bu sebeplerin başında gelir. Ayrıca yeni Müslüman olan Türklerin tefsirden ziyade güncel hayatı ilgilendiren fıkha yönelmiş olmalarının da bunda etkili olduğu düşünülebilir. Yukarıda da zikredildiği gibi Büyük Selçuklular döneminde ilmi faaliyetlerin gelişmesini sağlayan Nizâmiye medreseleri gibi medreselerin Anadolu'da (Konya, Kayseri ve Sivas medreseleri gibi) daha geç dönemlerde ortaya çıkması, Anadolu Selçuklular döneminde daha az sayıda tefsirin varlığını etkileyen bir diğer sebeptir. Anadolu Selçukluları döneminde tefsir ile ilgili çalışmaları olan müfessirlerin ilkleri Harran ve Cizre bölgesinde yetişmişlerdir. Medreselerin kurulmasıyla birlikte, Sivas, Konya, Erzurum ve Malatya gibi bölgelerde yaşayan müfessirlere rastlanmaktadır. Müfessirlerin bir kısmı Anadolu coğrafyasında doğmuş ancak Bağdat, Musul, Mekke ve Mısır gibi önemli ilim merkezlerine gitmişlerdir. Bir kısım müfessir Rey'den, Kazvin'den ve Şam'dan Anadolu'ya gelmiştir. Bir kısmı da Rum beldelerine seyahat etmiş ve buralarda kalmışlardır. (Bilmen, 2014, s. 2: 545; Özgel, 2013, s. 1: 135.)

Görüldüğü gibi Selçuklulara bir bütün olarak bakıldığında bugün hem mezhebî açıdan hem de farklı disiplinler açısından ekol diye tanımlanabilen bütün tefsir ekollerini ve onlara ait tefsir çalışmalarını ana/üst başlıklarıyla görmek mümkündür.

İşarî tefsir faaliyetlerinin daha fazla oluşunun sebebi ise batınî yorum anlayışının döneme hâkim olmasıdır. Bu dönemde kaos ortamından neşet eden Hasan Sabbah gibi Batınî/İsmailî ekoldeki savrulmaları engellemek ve toplumu bu geniş ve dilediğince yorum yapabilme yelpazesindeki özgürlük anlayışından uzaklaştırmak zorunlu hale gelmiştir. Aynı zamanda devlet erkânı olarak toplumu, ancak işarî/tasavvufî ekolle elde edilebilmesi mümkün olan *itaat kültürüne* yönlendirmek bir tercih sebebi olmuştur. Bu anlamda Sünnî görüş çerçevesinde söz konusu ekolün önü açılmış, doğal olarak tefsir çalışmaları da bu minval üzere ivme kazanmıştır. Buna ilaveten Büyük Selçuklular döneminde kurulan Nizâmiye medreselerinin Anadolu Selçuklular ve Osmanlı'nın son dönemlerine kadar isimleri değişse de amaç, içerik ve müfredat olarak devam edişleri bu doğrultuda dini hassasiyetlerle birlikte kontrol edilebilir bir toplum inşâsında önemli bir fonksiyon icrâ etmiştir.

Selçuklu dönemi müfessirleri, kendilerinden önceki dönemin tefsir kültürünü değerlendirerek, kendilerinden sonraki Osmanlılara kaynaklık eden önemli eserler yazmışlardır. Osmanlılar da bunlar üzerine yaptıkları şerh, haşiye gibi çalışmalarla bu kültürü devam ettirmişlerdir. Bu sebeple Selçuklu dönemi tefsir hareketi ve müfessirleri tefsir tarihi'nde bir atılım dönemi olup diğer ilimler gibi tefsir ilminde genişlemeye, gelişmeye başlamıştır. (Özgel, 2005, ss. 48-49.)

1.4. Selçuklu Medreselerinde Tefsir Dersleri

İslâm'ın ilk yıllarından itibaren öğretim faaliyetleri; medrese öncesi camî, küttâb vb. eğitim mekânlarında sürdürülmekteydi. Devletin temel

sorumluluk, görev ve ihtiyaçları kurumsal bir yapıya ulaşınca tabii olarak onların en başında gelen eğitim de kurumsallaşmaya başladı. İlk ve orta öğretim medrese öncesi mekânların sorumluluğuna havale edilirken yükseköğretim ise medreselerin sorumluluğunda kalmıştı. Selçuklular dönemine damgasını vuran Nizâmiye medreseleri bugünkü karşılığıyla üniversite ve ihtisas seviyesinde eğitim- öğretimin bir parçası haline gelmişti.

Bu medreselerde sürdürülen ders programlarına dair ise şunlar ifade edilmektedir; “Her medresenin, dini ve siyasi hedeflerini belirleyen bir çalışma programının olmasının yanında sabit ve uyulması zorunlu bir ders programı yoktu. Bu da üniversite eğitiminin gerektirdiği üretkenliğin önünü açmıştı. Dolayısıyla her medrese müderrisinin mensubu olduğu mezhebin kurallarına göre şekillendirdiği kendisine özgü bir programı söz konusu olmuştu. Gittikçe daha düzenli ve sistemli hale gelen medrese programları, özellikle on ikinci yüzyıl Nizâmiye medreselerinde düzenli günlük programlar şeklinde olabiliyordu. Öğrenim süreleri ile müfredatı da aylık ya da yıllık olarak belirlenmişti. Tatil günlerinde esneklik olmakla birlikte genellikle salı ve cuma günlerinde tatil yapılmıştı.” (Dündar, 2016, s. 64.)

İslami ilimlerin ve özellikle fıkıhın zirveye ulaştığı bu medreselerdeki eğitimde naklî ilimlerin yanında akli ilimler yani yardımcı ilimler olarak medrese müfredatı belirlenmiştir. Dolayısıyla burada Fıkıh, Tefsir, Hadis vb. naklî ve şerî ilimlerin öğretimi yapıldığı gibi dil, nahiv, hitabet, nesir, şiir, kiraât, tarih, geometri, astronomi, aritmetik, cebir, mantık, cedel, kelam, tabî ilimler, fizik, kimya ve tıp gibi ilimlerin öğretimi de yapılmıştır.

“Eğitim ve öğretim faaliyetlerinin temel yapısını, Kur’an’ı Kerim, eski Arap şiirleri ve edebi ilimler ile dini ilimlerin oluşturduğu bu medreselerde, özellikle Şafî mezhebinin görüşleri öğretildiği gibi diğer mezhep görüşleri de öğretilmiştir. Burada yapılan eğitim ve öğretim faaliyetleri, hem örgün faaliyetler şeklinde yürütülmüş hem de geniş halk kitlelerine hitap tarzında yaygın şekilde sürdürülmüştür.” (Dündar, 2016, s. 69.)

Kuruluşları Selçuklular öncesine dayanan medreselere, Selçuklular döneminde inşâ edilen Nizâmiye Medreselerine ve diğer medreselere bir bütün olarak bakıldığında kuruluş aşamalarında gerçekleştirilen eğitim ve öğretim ihtisaslaşmaya kısıtlı bir çerçevede izin verse de daha sonradan özellikle Nizâmiye Medreseleri bünyesinde İhtisas medreseleri de kurulmuştur. Amacı topluma yetiştirmiş insan kaynağı ve fâkih sağlamak olan bu medreselerde tefsir öğretimi ise tefsir yapabilmek için gerekli olan bütün ilimler tamamlandıktan sonra üst sınıflarda, üst kademelerde diğer temel İslâm disiplinleri ile birlikte verilmiştir. Tefsir için yaygın olarak özel bir kurumsallaşmaya gidilmemiş olmakla birlikte Mısır ve Şam’da *Medârisü’l-Hadîs*, *Medârisü’t-Tefsîr* ve *Medârisü’n-Nahv* gibi özel medreselerin açıldığı da görülmektedir. (Paçacı, 20011, ss. 1: 167.)

Ayrıca “Nizâmiye medreselerinde öğrenim gören öğrencilere, eğitimini aldığı ders ile ilgili yeterliliklerini belirten diploma (icazet), o dersin hocası tarafından verilmekteydi. Dolayısıyla burada kurum adına genel başarıyı

ifade eden diploma yerine dersteki başarıyı ifade eden diploma, hocaya nispetle hoca adına veya hoca tarafından verilmektedir.” (Dündar, 2016, s. 69.) Medresedeki Tefsir Hocaları ise genelde Selçuklular dönemi tefsir hareketinin iki temel belirleyicisi olan muhaddisler ve sûfîlerden (Demir, 2006, ss. 61-62.) atanmıştır. Nitekim Ebu'l-Kasım el-Kuşeyrî "*Letâifü'l-İşârât*" adlı tefsiriyle dönemin işarî tefsir öncüsü olup, kendisinden sonraki Osmanlı'nın ilk dönem müfessirlerini de önemli ölçüde etkileyen Sünni mutassavvuf ve müfessirdir. Anadolu Selçuklu ve Beylikler dönemini işarî tefsir açısından etkileyen ikinci isim ise İbnü'l-Arabîdir. (ö. 672/1274) (bkz: Bilmen, 1996, ss. 93-111.) Özellikle "vahdet-i vücud" düşüncesiyle Osmanlı Ulemâsının da düşünce yapısını etkilemiştir. (Demir, 2006, s. 89.) Söz konusu akıma müsamahakâr bir siyaset uygulandığı için bu dönemde yazılan tefsirlerin çoğunda tasavvufî yorum hâkimdir. (Demir, 2006, ss. 72-73.) Ulemânın çoğunu etkileyen bu akım doğal olarak medreselerdeki tefsir derslerinin muhtevasını da etkilemiştir.

Büyük Selçuklu döneminde yazılan önemli bir tefsir de Zemahşerî'nin "Keşşâf" ıdır. Mutezilî ekolün önemli bir temsilcisi olmakla birlikte dirayet tefsirinin de zirvesidir. Bir müracaat tefsiri olarak kabul görmüştür. Gazzâlî ile başlayıp Fahrüddin er-Razî ile son bulan kelam, felsefe ve ilmî tefsir akımı dönemin müfessirlerini de belli ölçüde etkilemiştir. (Demir, 2006, ss. 90-91.) Daha sonraları Keşşâf'ın Ehl-i sünnet akidesine muhalif yönlerini tashih eden Kâdî Beydavî'nin *Envaru't-Tenzîl*'i hem üzerinde en fazla çalışma yapılmış tefsir hem de medreselerde tefsir derslerinde ders kitabı olma hüviyetini kazanmıştır. (Demir, 2006, s. 92.)

Sonuç olarak gerek Büyük Selçuklu gerekse Anadolu Selçuklu dönemi medreselerdeki tefsir dersi bu dersin alınışına bir anlamda alt yapı niteliği taşıyan yukarıda sıralanan bütün ilimler okunduktan sonra verilmektedir. Medreselerdeki tefsir dersleri ağırlıklı olarak işarî tefsirlerden olmak üzere bu dönemdeki düşünürlerden ve yazılmış olan tefsirlerin her birinden belli ölçüde etkilenebilir. Özellikle Nizâmiye Medreselerinden sonra Batnî/İsmailî vb. aşırı yorumlardan toplumu korumak amacıyla her türlü tedrisat yöneticilerin kontrolü altında olmuş bu bağlamda medreseler ve müfredat siyasî, dinî ve içtimâî kaygılarla yeniden dizayn edilmiştir. Ağırlıklı olarak sûfî Ehl-i Sünnet inancı medreselere ve buradaki derslerin müfredatına hâkim olmuştur. Nitekim bu dönemde yapılan tefsir çalışmaları sonucu ortaya çıkan eserler de bu durumu yansıtmaktadır.

Sonuç

Bu çalışmanın sonunda Selçuklular dönemi tefsir hareketlerini İslâm düşüncesindeki gelişmelerden bağımsız düşünmenin mümkün olmadığı görülmüştür. Beytû'l-Hikme ile birlikte Batı düşüncesiyle, Felsefe, Mantık vb. ilimlerle karşılaşma İslâm düşünce dünyasında birtakım olumlu ve olumsuz değişimi de beraberinde getirmiştir. Şîî dünyasındaki Batnî/İsmailî yorumun ilkesiz ve çerçevesiz bir noktaya savruluşu, bununla birlikte Fatımîlerin Ezher gibi önemli bir eğitim kurumunu kendi düşüncelerinin bilimsel dayanağı olarak inşâ etmeleri, Fatımîlerin ve Büveyhîlerin ciddi bir Şiileştirme çabasına

girmeleri, birçok ilim dallarında olduğu gibi tefsir alanında da değişim ve farklılaşmayı beraberinde getirmiştir. Ortaya çıkan bu yeni durum bilimsel zaafı taşıdığı için Sünni dünyayı da endişelendirmiş ve harekete geçirmiştir. Siyasî, askerî dinî, içtimaî farklılık ve beklentiler, eğitim başta olmak üzere bütün alanları yeniden dizayn etme sonucuna götürmüştür.

Bu dönemde ortaya çıkan düşünce farklılıklarının tefsir alanındaki yansımaları tefsir tarihine de ciddi bir zenginlik katmıştır. Yapılan tefsir çalışmaları genelde telif eserlerdir. Bir taraftan akılcılığıyla öne çıkan Mutezile akımı, diğer taraftan şîa'daki batnî yorum ve buna mukabil Sünni dünyada zahirî anlamdan uzaklaşma bağlamında işarî tefsir, bu çeşitlilik ve zenginliğe örnek teşkil etmektedir. Bu dönemde verilen eserlerle hem şîileştirmeye karşı savunma refleksi geliştirilmiş hem de sapkınlık düzeyindeki yorum biçimini durdurup bu bağlamda tefsire bir metot ve çerçeve belirlenmeye çalışılmıştır.

Özellikle Nizâmîye medreseleri kurularak Batnîliğin bilimsel ayağı olan Ezher'e karşı bu medreseler Sünni İslâm Dünyasının eğitim ve öğretim açısından kurumsallaşmasını sağlamıştır. Yönetici sınıfın bu medreselerdeki eğitim sistemini özellikle Eş'ârî/Şafîî ekolü üzere tercih etmeleri, bu dönemde vuku bulan düşünce eksenindeki kaosu yönetmeye yöneliktir. Toplum, çerçevesiz ve ilkesiz Batnî/aşırı yorumdaki serbestlikten ancak Sünni/işarî yorumla sağlanabilecek olan itaat kültürüne yönlendirilmiştir. Bu çerçevede Sûfî/Sünni tefsir hareketinin önü açılmıştır. Bununla birlikte her hangi bir ekol bir baskı unsuru olarak kullanılmayıp bugün tefsir ekolleri ve fırkaları diye tanımlayabileceğimiz bütün tefsir çalışmalarının hemen hepsinin ilk nüveleri bu dönemde görülmüştür.

Bu dönemde ortaya çıkan tefsir geleneği hem o yüzyılı hem de sonraki yüzyıllarda yaşayan ulemâyı, medreseleri ve medreselerdeki tefsir ve diğer ilimlerin müfredatlarını belli ölçüde etkilemiştir. Dolayısıyla bu tefsir geleneği kendi yüzyılıyla sınırlı kalmayıp Osmanlı uleması ve medreselerinde de belirleyici olmuştur.

Sonuç olarak bir makale sınırlarında kalarak yukarıda işaret edilen tespitlere ilaveten o dönem tefsirlerinden örneklendirerek daha kapsamlı çalışmalar yapmaya ihtiyaç duyulmaktadır.

Kaynakça

- Arslandaş, N. (2007). *Abbasiler ve Fatımiler Döneminde Yahudiler* (Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi.
- Bayraktar, M. F. (1997). *İslâm Eğitiminde Öğretmen Öğrenci Münasebetleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Bilmen, Ö. N. *Büyük Tefsir Tarihi/Tabakâtü'l-Müfessirîn* (Abdulaziz Hatip, sad.). İstanbul: Semerkand Yayınları.
- Cerrahoğlu, İ. (1998). *Tefsir Tarihi*. Ankara: DİB Yayınları.
- Cerrahoğlu, İ. (2013). *Tefsir Usûlü*. Ankara: DİB Yayınları.
- Davudî, M. b. A. b. A. (1392/1972). *Tabakatu'l-Müfessirin* (A. M. Ömer, thk.). Yyy. MektebetüVehbe,
- Davutoğlu, A. (1996). İslam Düşünce Geleneğinin Temelleri Oluşum Süreci ve Yeniden Yorumlanması. *Dîvân Dergisi*, 1(1), 1-44.
- Demir, Z. (2006). *Osmanlı Müfessirleri*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Dündar, M. (2016). İslâm Medeniyetinde Bir Üniversite Teşekkülü Olarak Nizâmiye Medreseleri. *Dünyada ve Türkiye'de Üniversite*, Ankara: Bayburt Üniversitesi Yayınları.
- Göktürk, T. & Dağ, İ. (2014). The Role Of Nizamıyyeh Madrasas In Education. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 27, 463.
- Gördük, Y. E. (Yaz 2011). İşârî Tefsirin Mahiyeti, Meşrûiyeti ve Bâtunî Yorumdan Farkı. *Marife Dergisi*, S. 9-47.
- Karlığa, B. (2012). *Din ve Düşünce*. İstanbul: Mahya Yayınları.
- Karaalp, Cahit. (2019). Yeni Bir Tefsir Tarihinin Niteliğine Dair Bazı Mülâhazalar ve Öneriler. *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi*, 5(5), 137-172.
- Kaya, M. (1992). Beytü'l-hikme. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 6, ss. 88-90). İstanbul: TDV Yayınları.
- Kazıcı, Z. (1991). *İslâm Müesseseleri Tarihi*. İstanbul: Kayihan Yayınları.
- Küçük, A. (2019). Kur'ân'da Risalet İmaret İlişkisi. *İslâm ve Yorum III Din, Bilim ve Medeniyet Uluslararası Sempozyumu*.
- Landau, J. M. (2003) Küttâb. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 27, ss. 3-4). Ankara: TDV Yayınları.
- Müslim b. Haccâc. (2007). *Sahihi Müslim*. Beyrut: Darü'l-Ma'rife.
- Özaydın, A. (2007). Hasan Sabbâh. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 16, ss. 247-350). İstanbul: TDV Yayınları.
- Özaydın, A. (2007). Nizâmiye Medresesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 33, ss. 188-191). İstanbul: TDV Yayınları.
- Özgel, İ. (2013). Selçuklu Dönemi Tefsir Hareketi ve Müfessirleri. *II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu Selçuklularda Bilim ve Düşünce*.

- Özgel, İ. (2005). Büyük Selçuklular Döneminde Tefsir İlmi ve Müfessirler. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 5(2), ss. 31-51.
- Özgel, İ. (1996). *Büyük Selçuklular Dönemi Müfessirleri* (Yüksek Lisans Tezi). Uludağ Üniversitesi.
- Öztürk, M. (2014). *Kur'ân ve Aşırı Yorum*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Paçacı, M. (2011). Osmanlı Medresesinde Tefsir Öğretiminin Yeri ve Tefsirin Çağdaşlıkla Karşılaşması. *Osmanlı Toplumunda Kur'ân Kültürü ve Tefsir Çalışmaları*. İstanbul: İlim Yayıma Vakfı Yayınları.
- Pak, Z. vd. (2012). *Tefsir El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Salih, S. (2000). *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melâyin.
- Seyyid, E. F. (1995). Fatımîler. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 12, ss. 228-237). İstanbul: TDV Yayınları.
- Süyûtî, C. (1427/2006). *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*. Dimeşk/Beyrut: Dâru İbn-i Kesîr.
- Süyûtî, C. (ty.) *Tabakâtü'l-Müfessirîn*. Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye.
- Turgut, A. (1991). *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*. İstanbul: İFAV Yayınları.
- Watt, M. (1985) *Islamic Philosophy and Teology*. Edinburgh: University Press.
- Yıldız, H. D. (1988). Abbasîler. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 1, ss. 31-48). İstanbul: TDV Yayınları.
- Zehebî, M. H. (1424/2003). *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*. Kahire: Mektebetü Vehbe.
- Zürkanî, M. A. (1409/1988). *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân* (Ahmed Şemsüddin thrc.). Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.

